

CLUJ – KOLOZSVÁR – KLAUSENBURG 700
VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
STUDII DE ISTORIE URBANĂ

CLUJ – KOLOZSVÁR – KLAUSENBURG 700

VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK STUDII DE ISTORIE URBANĂ

Főszerkesztő
LUPESCU MAKÓ MÁRIA

Szerkesztők
IONUȚ COSTEA, OVIDIU GHITTA,
SIPOS GÁBOR, RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

KOLOZSVÁR
2018

A kiadást támogatta:

© Szerzők, 2018
Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

Felelős kiadó: Biró Annamária
Korrektúra: Szenkovics Enikő
Borítóterv: Könczey Elemér
Nyomdai előkészítés: Virág Péter

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő, ügyvezető igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Cluj - Kolozsvár - Klausenburg 700 : várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană / főszerkesztő:

Lupescu Makó Mária ; szerkesztők: Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rűsz-Fogarasi Enikő. -

Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

ISBN 978-606-739-102-2

- I. Lupescu Makó, Mária (ed.)
- II. Costea, Ionuț (ed.)
- III. Ghitta, Ovidiu (ed.)
- IV. Sipos, Gábor (ed.)
- V. Rűsz-Fogarasi, Enikő (ed.)

Tartalom / Cuprins

ELŐSZÓ (A szerkesztők) / PREFAȚĂ (Editorii)	7
I. Károly 1316. augusztus 19-én Kolozsvár lakói számára adott privilégiuma	11

KOLOZSVÁR 1316. ÉVI KIVÁLTSÁGA ÉS HATÁSA /

PRIVILEGIUL DIN 1316 AL CLUJULUI ȘI URMĂRILE SALE

ATTILA ZSOLDOS: Antecedentele privilegiului orașului Cluj din anul 1316	19
TUDOR SĂLĂGEAN: Clujul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Ipoteze și certitudini	25
SZENDE KATALIN: <i>Hospesek</i> ből polgárok: a városi társadalom átalakulása az Anjou-kori Magyarországon	31
BLAZOVICH LÁSZLÓ: Kolozsvár, a királyi szabad város.....	39
BOGLÁRKA WEISZ: Economie urbană în epoca medievală. Privilegiile economice ale Clujului	47
IOAN-AUREL POP – ALEXANDRU SIMON: Despre câteva sate din vecinătatea Clujului în secolul al XIV-lea	57

RÉGÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET VÁROSI KÖRNYEZETBEN /

ARHEOLOGIE ȘI ARHITECTURĂ ÎN CONTEXT URBAN

GÁLL ERWIN – GERGELY BALÁZS – NAGY SZABOLCS: Régészeti adatok Kolozsvár középkori településterületéhez (11–14/15. század)	69
RADU LUPESCU: Cetatea Veche (Óvár) a Clujului	93
PAPP SZILÁRD: Kolozsvár legkorábbi középkori kőfaragványairól.....	119
IOAN ALBU: Autoreprezentarea epigrafică a orașelor transilvane în Evul Mediu	129
DANIELA MARCU ISTRATE: Arheologia bisericilor urbane din sudul Transilvaniei: o abordare preliminară.....	137
ADRIAN ANDREI RUSU: În căutarea producției materiale personalizate a Clujului din Evul Mediu tardiv	153
Weisz Attila: B: A: 1.6.5.1.	163

VÁROSI TOPOGRÁFIA / TOPOGRAFIE URBANĂ

NAGY BALÁZS: Városok – rezidenciák – uralkodói találkozók: középkori magyar városok mint uralkodói találkozók helyszínei az Árpád- és Anjou-korban	175
KOVÁCS ANDRÁS: Kolozsvár legrégebbi számadáskönyvéről (1453).....	181
SZŐCS PÉTER LEVENTE: Szatmár és Németi középkori topográfiájáról	213
PETROVICS ISTVÁN: Pécs a késő középkorban.....	221
ANDA-LUCIA SPÂNU: Clujul în imagini istorice. De la Georg Hoefnagel la Ludwig Rohbock.....	229
DAN DUMITRU IACOB: Planul orașului Foçașani din 1855, realizat de căpitanul Marcus Terbuhović.....	241
RADU MÂRZA: Frânturi din istoria Clujului în Belle Époque prin cărți poștale.....	259

EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK A VÁROSOKBAN / INSTITUȚII ECLEZIASTICE ÎN ORAȘE

CARMEN FLOREA: Exersarea carității în Clujul medieval.....	271
MIHAELA SANDA SALONTAI: Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu	279
MÁRIA LUPESCU MAKÓ: Ordinele mendicante în Transilvania în pragul Reformei. Exemplul mănăstirii dominicane din Cluj	287
MARIA CRĂCIUN: Practica religioasă, spațiul ecleziastic și identitatea confesională a Bisericii Antitrinitare în Transilvania epocii moderne timpurii	297
GÁBOR SIPOS: Reformății din Cluj în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.....	313

VÁROSIGAZGATÁS ÉS VÁROSI GAZDÁLKODÁS /

ADMINISTRAȚIE ȘI GOSPODĂRIRE ORĂȘENEASCĂ

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: A mezővárosok kialakulásának birtokjogi vonatkozásai	321
GÁLFI EMŐKE: A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében	329
LIDIA GROSS: Biografii intersectate: Ambrosius Sartor și Ambrosius Litteratus, doi patricieni din Clujul secolului al XV-lea.....	337

CIPRIAN FIREA: O breaslă a pictorilor la Cluj în secolul al XVI-lea? Mărturii documentare inedite	345
SIMON ZSOLT: (Nagy)szebeni bérek a középkorban	351
DERZSI JÚLIA: A Szász Nemzeti Universitas igazgatása a 16. század utolsó harmadában a nagyszebeni polgármesteri számadáskönyvek tükrében.....	359
PAKUCS-WILLCOCKS MÁRIA: Igény és fogyasztás: a nagyszebeniek és a „török marha” a 16. században	371
PAKÓ LÁSZLÓ: A kolozsvári jogügyigazgatók és a városi vagyon védelme (1584–1660)	379
ENIKŐ RÜSZ-FOGARASI: Socotelile oraşului Cluj și gospodărirea localității în perioada principatului.....	389
VALENTIN CONSTANTINOV: Relațiile Țării Moldovei cu orașele transilvănene în primele decenii ale secolului al XVII-lea	397
SZIRTES ZSÓFIA: Katonaság és polgárság Nagyszebenben a Habsburg-uralom kezdetén. Vázlat.....	401
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: Az Erdélyi Párt kolozsvári városi szervezete 1941 és 1944 között.....	407
 OKTATÁS, MŰVELŐDÉS ÉS KULTURÁLIS VÁROSI TEREK / ÎNVĂȚĂMÂNT, CULTURĂ ȘI SPAȚII CULTURALE URBANE	
KENYERES ISTVÁN: Buda középkori levéltára és Kolozsvár.....	421
ADINEL DINCĂ: „Biblioteca oraşului Sibiu” în Evul Mediu. Câteva considerații pe marginea unei confuzii istoriografice.....	431
SZÖGI LÁSZLÓ: Kolozsvár városi diákok az európai egyetemeken 1526–1919	437
GAAL GYÖRGY: A Báthory-egyetemtől a Ferdinánd Egyetemig. A kolozsvári felsőoktatás első századai	447
VASILE CIOBANU: Prezența Universității din Cluj la Sibiu în anii 1940–1945 și impactul său asupra vieții cotidiene a oraşului-gazdă.....	459
MIKLÓS SZÉKELY: Muzeul Industriei Francisc Iosif din Cluj, 1887–1918.....	467
IOANA RUS-CACOVEAN: O fabrică transformată în școală: Fabrica de Zahăr din Cluj și Institutul Regal de Corecție.....	481
 A VÁROS MINDENNAPJAI / VIAȚĂ COTIDIANĂ URBANĂ	
KOVÁCS KISS GYÖNGY: A szabad társas érintkezések néhány színhelye és formája a fejedelemség kori Kolozsváron	493
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Kolozsvár és a Rákócziak. Fejedelmi kíséret és a város ünnep- és hétköznapi a két Rákóczi György fejedelemsége idején	501
ANA-MARIA GRUIA: Farmaciile din Clujul epocii premoderne	511
FEHÉR ANDREA: Bűn és bűnhődés. Nők által elkövetett bűncselekmények megítélése a 18. századi Kolozsváron	519
PAPP KLÁRA: Arisztokrata hétköznapiak Kolozsváron – a családi levelezések tanúsága szerint	525
GYÁNI GÁBOR: <i>Flânerie</i> (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma	533
IONUȚ COSTEA: Publicitate și cultură urbană în perioada interbelică la Cluj (anii 20 ai secolului al XX-lea).....	539
 RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE / LISTA PRESCURTĂRILOR.....	 548

Katonaság és polgárság Nagyszébenben a Habsburg-uralom kezdetén. Vázlat

„megjövendöltem nekik [...], hogy ugyanazon az emeleten, ahol akkor a fejedelem tartózkodott és tanácskozott, ott lakik majd a vezénylő generális [...]”¹

Bethlen Miklós erdélyi kancellár 1686. évi „jósolata” tömören utal a 17. század végén, a törökellenes visszafoglaló háborúk idején kezdődő erdélyi rendszerváltásra, amely új korszakot nyitott az erdélyi városok, így a szász főváros, Nagyszében történetében is. A Habsburg Monarchia vezetése fontos stratégiai szerepet tulajdonított az Erdélyi Fejedelemségnek, és megszerzésére katonai és diplomáciai eszközöket egyaránt bevetett.² A megállapodások a fontosabb erősségek – köztük Nagyszében – átadásáról is rendelkeztek.³

A város életében a korszakváltás 1687-ben, Lotaringiai Károly, majd Friedrich Scherffenberg hadának bevonulásával kezdődött; ettől fogva a nagyszébeni polgárság mindennapi életének szerves részévé vált a császári katonaság jelenléte. A város a Szász Universitas rendes gyűléseinek színhelye és a szászok törvénykezési központja volt,⁴ a 17–18. század fordulóján azonban funkciója kibővült: országos katonai-adminisztrációs központtá, ideiglenes fővárossá vált. Székhelye lett a mindenkori erdélyi császári katonai főparancsnoknak, majd a Rákóczi-szabadságharc alatt az eredetileg Gyulafehérváron székelő Guberniumot és a Habsburg-hű főnemesség jelentős részét is befogadta. Mindez óriási terhet rótt a város lakosságára, kiváltképp a Rákóczi-szabadságharc évei alatt.⁵

A bécsi hadvezetés Lotaringiai Károly bevonulásától kezdve felismerte a szász város politikai és stratégiai jelentőségét. Antonio Caraffa, a magyarországi és erdélyi császári katonaság parancsnoka az erdélyi Habsburg-berendezkedés lehetőségeit számba vevő tervezetében (1690) javaslatokat tett a legfontosabb erősségek és városok erődítésére. Úgy vélte, különösen fontos a városok megerősítése, amelyek a „hű” szász nemzet támaszpontjai (*receptacula*). Caraffa – aki az ország fővárosának tartotta Nagyszébet – úgy vélte, nagy kiterjedése miatt igen költséges volna körbekeríteni a várost és a hozzá szükséges helyőrséget ellátni, ami ráadásul konfliktusokhoz vezetne. Ezért – Brassóhoz

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszékének oktatója (szirtes.zsofia@btk.elte.hu). A tanulmány az „Erdélyi szász városok a Habsburg-uralom kezdetén Szeben és Brassó példáján (1685–1711)” című, 121235. számú projekt keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD 16 pályázati program finanszírozásában valósul meg.

- 1 Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei (Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen). In: Bethlen Miklós levelei I–II. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József, a latin nyelvű részeket fordította és az idegen szavak jegyzékét készítette Kulcsár Péter, magyar nyelvű jegyzeteket és a szójegyzéket készítette Nényei Gáborné. (Régi Magyar Prózái Emlékek 6.) Budapest 1987. II. 1181–1234., 1184.
- 2 A 17–18. század fordulójának erdélyi politikátörténetére l. többek között: *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.) Budapest 1988.; *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711. (Nemzet és emlékezet) Budapest 1984.; *Uő*: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története három kötetben I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest 1986. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. 784–971. Az erdélyi szászok vonatkozásában (további hivatkozásokkal): *Szirtes Zsófia*: Az erdélyi szászok érdekvédelme az átmeneti korszakban (1690–1711). Doktori (PhD) értekezés. PPKE–BTK. Budapest 2015. (Kézirat.) http://realphd.mtak.hu/311/1/Szirtes%20Zs%20C3%B3fia_disszert%20C3%A1ci%20C3%B3.pdf (letöltés ideje: 2017. március 28.)
- 3 A balászfalvi szerződés (1687) szerint Nagyszében, Kolozsvár, Beszterce, Gyulafehérvár, Szászsebes, Szászváros, Marosvásárhely, Déva, Szamosújvár, Somlyó, Monostor és Tövis, a fogarasi nyilatkozat (1688) szerint pedig ezen felül Kővár, Huszt, Görgény és Brassó is császári helyőrséget fogad be. *Johann Duldner*: Zur Geschichte des Überganges Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg. (Die Jahre 1687–1691). Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 30. (1901) 178–253., 196., 214.
- 4 A Szász Universitas működésére l. *Georg Müller*: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung. 1224–1876. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 44. (1928) 227–424.; a 17–18. század fordulójára: *Szirtes Zs.*: Az erdélyi szászok i. m. 62–81. Nagyszében adminisztratív és jogszolgáltatási szerepére: *Rüsz-Fogarasi Enikő*: Nagyszében, a szászok „fő” városa? *Urbs – Magyar Várostörténelmi Évkönyv* 8. (2013) 47–60.
- 5 Különösen szorult volt a lakosság helyzete 1706 októberétől, a kurucok blokádjától kezdve 1707 októberéig, Rabutin főparancsnok visszaérkezéséig. Vö. *Szirtes Zsófia*: Der Hermannstädter Gesandte Simon Baußner in Wien (1707). *Historia Urbana* 22. (2014) 319–340.

és Besztercéhez hasonlóan – gyorsabb és olcsóbb megoldást: a város közelébe citadella építését javasolta, amelyben kisebb létszámú helyőrség állomásozna.⁶

A karlócai békekötés (1699) után ismét napirendre került az erdélyi városok erődítésének kérdése. Jean-Louis Rabutin de Bussy erdélyi császári főparancsnok igen veszélyesnek vélte az erdélyi helyzetet, amelyet csak erős katonasággal lehet kordában tartani, ezért fontosnak ítélte a jelentősebb városok, várak és szorosok megszállását, Nagyszébenben, Kolozsváron és Besztercén fellegvár építését a lakosság hűségén tartására. A polgárság kímélésére és a katonasággal kialakuló viták megelőzésére laktanyák építését tartotta szükségesnek.⁷ A következő években még fenyegetettebbnek vélte Erdély katonai helyzetét. A határon török portyákkal, az országon belül felkelőkkel és rablóbandákkal kellett számolnia, ezért fokozott védelmi intézkedésekre vállalkozott (határvédelem, sáncok építtetése).⁸ Az erődítési munkák közül legsürgősebbnek a nagyszébeni citadella építését tartotta, mivel korábbi tapasztalatok alapján úgy vélte: amíg e város császári uralom alatt áll, addig egész Erdélyt meg lehet tartani. Az I. Lipót 1702. áprilisi jóváhagyásával induló, Giovanni Morando Visconti tervein alapuló, három évre tervezett építkezésben a vármegyék, a székely és szász székek egyaránt részt vettek. A munkálatok azonban 1703 tavaszán pénzhiány és a katonai helyzet miatt félbeszakadtak, az év másik felében a régi bástyák és városfalak megerősítésére került sor.⁹

Caraffa és Rabutin főparancsnokok eredeti tervével ellentétben tehát a helyőrség mellett az ország védelmét el- látó katonaság egy részét továbbra is a városfalakon belül kellett elhelyezni. E tanulmány keretei között néhány jellemző forrás alapján arra kívánunk rámutatni, hogy mindez milyen változást hozott a város hétköznapi életébe.

A katonaság városi jelenlétének problémakörét a kora újkori európai város- és társadalomtörténetre irányuló kutatások különféle példákon vizsgálták, részben az állóháborúk hatására kialakuló jellegzetes várostípus, az erődváros jelensége kapcsán.¹⁰ A Magyar Királyság esetében a török elleni védelmi rendszer kialakításakor került sor olyan városi erődítésekre, amelyek nemcsak a város arculatát, hanem belső működését is jelentősen befolyásolták. A nyugati típusú erődvárosoknak megfelelő jellegzetességeket Győr példáján Gecsényi Lajos mutatta be,¹¹ de az erődítés jellegét tekintve Érsekújvár és Károlyváros is e típusba sorolható. Kassa, valamint a felső-magyarországi városszövetség többi tagja esetében H. Németh István kiterjedt elemzése mutatott rá arra, hogy az erődítésen felül hogyan változott meg a városok belső élete a katonaság jelenlétének hatására: milyen hatásköri összeütközések jellemezték a főparancsnok és a városi önkormányzat kapcsolatát, milyen haditerhek hárultak a városra, hogyan élénkítette a katonaság jelenléte a polgárság kereskedelmi és gazdasági tevékenységét, és mi jellemezte a katonaság és a polgárság társadalmi érintkezését.¹²

Nagyszében esetében néhány évtizednyi időszakot vizsgálva, elsősorban a városvezetés által a 17–18. század fordulóján – a törökellenes visszafoglaló háborúk első szakaszában (1683–1699) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–

- 6 Caraffa's Project: wie Siebenbürgen unter k. k. österreichischer Devotion zu erhalten – an Kaiser Leopold, vom Jahre 1690. Hg. v. Andreas Gräser. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 1. (1853) 162–188., 174–176. – Nagyszében már Lotaringiai Károly is fővárosnak nevezte: *G[eorg] D[aniel] Teusch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. 2. Aufl. I. Bd. Leipzig 1874. 266. – Más megközelítés szerint Nagyszében a szatmári békét követően vált Erdély valódi fővárosává: a béke beálltával is székhelye maradt a Guberniumnak, később pedig a kincstartóságnak is, és 1781-ig az országgyűlések nagy részének is otthont adott. *Harald Roth*: Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen. Köln–Weimar–Wien 2006. 133.
- 7 Tervezet a békekötés utáni magyarországi katonai berendezkedésről [...] 1699. február 21. és március 3. *Szita László – Gerhard Seewann*: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Pécs 1999. 145–158., 153–154.; *Gertrud Hlavka*: Johann Ludwig Graf Bussy de Rabutin. Feldmarschall, geheimer Rat und kommandierender General in Siebenbürgen. 1642–1716. Wien 1941. (Kézirat, Bibliothek des Kriegsarchivs Wien, 34–35.)
- 8 *Hlavka, G.*: Rabutin i. m. 35–36.
- 9 *Ludwig Reissenberger*: Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 21. (1888: nr. 3.) 315–417., 348–353. A citadella építésére l. még *Claudiu Munteanu – Răzvan C. Pop*: Portul oraşului Hermannstadt (Sibiu) din anul 1703 [Hermannstadt (Szeben) városának kikötője 1703-ból]. Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica 11. (2014) 27–39. – A Rákóczi-szabadságharc után a katonai bázis Gyulafehérvárra tevődött át. Az új, Vauban-rendszerű gyulafehérvári erődítmény építése 1715-ben kezdődött és 1738-ra készült el. *Karczag Ákos – Szabó Tibor*: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. Budapest 2012. 230–231.; *Reissenberger, L.*: Über die ehemaligen Befestigungen i. m. 354.; *Roth, H.*: Hermannstadt i. m. 133.
- 10 A téma nemzetközi kutatástörténetére összefoglalóan l. *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség) (Doktori mestermunkák) I–II. Budapest 2004. I. 290–294. Az erődváros fogalmára: *Edith Emmen*: Die Festungsstadt als Forschungsgegenstand – die Herausbildung der Festungs- und Garnisonsstadt als Stadttyp. In: Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980. Zusammenge stellt von Hans-Walter Herrmann und Franz Irsgler. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung XIII.) Saarbrücken 1983. 19–34.
- 11 *Gecsényi Lajos*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (Az erődváros megjelenése). In: Unger Máttyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történész tanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Budapest–Eger] 1991. 145–158.; *Üő*: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 31. (1984: 3. sz.) 664–686.
- 12 *H. Németh I.*: Várospolitikai i. m. I. 280–438.

1711) éveiben – megfogalmazott, az aktuális főparancsnokhoz eljuttatott posztulátumokra fókuszálva tekintjük át a legjellemzőbb változásokat, ezzel mintegy kiegészítve az elbeszélő források alapján kirajzolódó képet.¹³

A panaszok egy része a katonák beszállásával volt kapcsolatos. Ez nem meglepő, hiszen a nagyszebeni kaszárnya tervezett építése éppúgy elmaradt, mint a fellegváré, és a Felső-Magyarországon ismert darabonházak¹⁴ létesítésére sem került sor. Ennek következtében a városvezetés már 1690-ben a polgárházak túlszűfoltóságára és arra panaszkodott, hogy a katonák fertőző betegségeket terjesztenek a polgárság körében.¹⁵ Bár a katonaság létszámának változásaira kimutatással egyelőre nem rendelkezünk, annyi bizonyos, hogy a katonaság jelenléte óriási terhet rótt a városra.¹⁶ Nem véletlen, hogy az 1707-ben már húsz éve a beszállás terhével sújtott nagyszebeni polgárság helyzetének könnyítésére az Udvari Haditanács – a korábbi javaslatoknak megfelelően – kaszárnyák építését irányozta elő.¹⁷

Nem csupán az elszállásolt közkatonák száma volt megterhelő a polgárság számára, hanem a magasabb rangú tisztek terjeszkedése is. Ennek megfelelően a magisztrátus a tisztek számára átengedett szobák számát kezdetben egyre próbálta korlátozni, ám az 1691. évi főparancsnoki rendelkezés szerint a magasabb rangú tisztek (a kapitányi fokozatig) két szobát használhattak. A kiutalt szállás azonban így sem mindig elégítette ki a tisztek igényeit: előfordult, hogy máshol akartak megszállni. Volt olyan eset, amikor nem fértek el a számukra kiutalt 1–2 szobában, és a rendtartáson felüli poggyászaikkal, gazdaságukkal kiszorították a házigazdát saját házából. Vendéglátójukat tűzifa beszolgáltatására és szállítására kényszerítették, az így megszerzett fát pedig magának a házigazdának vagy másnak eladták. A tisztek térfoglalását jelzi, hogy a magisztrátus egy 1708. évi beadványában ezredes vagy őrnagy számára három, százados számára kettő, hadnagy számára egy szobát, ezen felül minden tisztnek egy konyhát és a császári *regulamentum* szerint kiszabott istállót javasolt. Több helyiség használata esetén a házigazda számára lakbér fizetését irányozta elő, továbbá kérte, hogy a tisztek lássák el magukat fával, és a szemét kiszállításáról is maguk gondoskodjanak.¹⁸

A katonaság megjelenése a város kereskedelmébe is változást hozott. A magisztrátus már 1690-ben kérte, hogy a katonaság ne avatkozzon bele a polgárság kereskedelmi tevékenységébe.¹⁹ A későbbiekben pedig nehezményezte egy olyan, német, francia vagy más nemzetiségű kereskedő és kézműves réteg tevékenységét, amely nem császári szolgálatban áll és a magisztrátusnak sem akar engedelmessé válni, hanem valamely tiszt mögött „rejtőzik” és nagy kárt okoz a polgárságnak. E katonakereskedők és -kézművesek mellett a polgárság szemében zavaró elemként tűntek fel a katonafeleségek és a „katonáknál tartózkodó feslett nők”, azaz feltehetően a markotányosnők, akik gyümölcscsel, dohánnyal, szesszel és egyébvel kereskedtek.²⁰ A főparancsnok figyelembe vette a városnak a kereskedelemmel kap-

13 A kapcsolódó elbeszélő források beható elemzésére itt nem vállalkozhatunk. A visszafoglaló háborúk korának 1699-ig terjedő latin nyelvű nagyszebeni krónikája: Andreae Gunesch [...] Continuatio Historiae Betlenianae ab anno 1663–1699. additis quibusdam, partim e scriptis aliorum, partim propria experientia notis Johannis Ziegler, Pastoris Neovillensis. In: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum. Pars II. Ed. Josephus Trausch. Coronae 1848. 135–287. A műre: *Edit Szegedi: Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung. Köln–Weimar–Wien 2002. 226–231.* – A Rákóczi-szabadságharc alatti nagyszebeni városi életet legrészletesebben Wesselényi István terjedelmes naplójából ismerjük. *Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Bukarest 1983.; II. 1707–1708. Közzéteszi Demény Lajos, Magyar András. Bukarest 1985.* (a továbbiakban: Wesselényi napló).

14 Kassa esetében az 1660-as évektől már közel minden lakóházhhoz tartozott egy, a katonák beszállását szolgáló ún. darabonház. *H. Németh L.: Várospolitika i. m. I. 303.*

15 Nagyszeben város és a szász nemzet posztulátuma és Badeni Lajos válasza, 1690. november 1., RNL SzmIg, Colectia de documente medievale (Urkunden) [Középkori oklevelek gyűjteménye] (a továbbiakban: Col. med.) U. VI. Nr. 1687. – A város lakosságát a későbbiekben különféle járványok pusztították: 1706-ban pestis, 1708-ban himlő, 1710-ben ismét pestis. *Maja Philippi: Die Zeit des Übergangs von der türkischen zur Österreichischen Herrschaft 1683–1711. In: Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Redigiert von Carl Göllner. I. 12. Jahrhundert bis 1848. Bukarest 1979. 220–236, itt 236.*

16 1687-ben például két gyalog- és egy lovasezred vonult be téli szállásra, ekkor egy polgárra 4–5 katona ellátása jutott. *Hermann Fabini – Alida Fabini: Hermannstadt. Porträt einer Stadt in Siebenbürgen. Hermannstadt–Heidelberg 2003³. 117.*

17 Az Udvari Haditanács határozata, 1707. július 12., Bécs. RNL SzmIg, Magistratul oraşului și scaunului Sibiu, Acte administrative [Szeben város és szék magisztrátusa. Közigazgatási iratok] (Inv. Nr. 24.) (a továbbiakban: Mag. Acte admin.) 1708/4. fol. 34–35. Vö. uo. 32–33. Az első kaszárnya építésére Nagyszebenben 1766-ban került sor, majd a 19. században további kaszárnyák épültek. *Fabini, H. – Fabini, A.: Hermannstadt i. m. 117.*

18 Nagyszeben város posztulátuma és Johann Friedrich Veterani főparancsnok válasza, 1691. december 31., RNL SzmIg, Col. med. U. VI. Nr. 1765.; RNL SzmIg, Mag. Acte admin. 1708/4. fol. 55–56. [h. é. n.] – Tudniillik arra is volt panasz, hogy a tisztek szeméthyordásra kényszerítik a házigazdákat. Nagyszeben város posztulátuma és báró Georg Friedrich Kriechbaum főparancsnok válasza, 1708. július 10., 13. RNL SzmIg, Mag. Acte admin. 1708/4. fol. 23–31. – Brassóban a tisztek a birtokba vett szállás mellett ún. segédkvártélyokat is használtak. A brassói parancsnok 1710-ben például 30 ilyen kvártélyal rendelkezett. *[Carl] Göllner: Die ersten Jahrzehnte unter Habsburgischer Herrschaft, 1711–1740. In: Geschichte der Deutschen i. m. 237–243, itt 241.*

19 Nagyszeben posztulátuma, 1690. november 1. Uo.

20 „Wie der Marck mit allerhand Soldathen, und andren sich nur bey Soldathen auffhaltenden liederlichen Weibern besetz sey, so mit Obst, Toback, Brandtwein etc. handeln, und dadurch denen armen burgerlichen Zins und Quartier tragenden Weibern ihren bißen Brodt

csolatos kéréseit, ugyanakkor a katonafeleségek részére kilátásba helyezte a kufárkodást néhány alapvető árucikkkel (alma, sör, dohány stb.), kisebb mennyiségben.²¹

A kereskedelem zavartalan működését akadályozta az is, hogy a városba érkező „vándoroktól” (kereskedőktől) a katonaság jogtalanul vásárpénzt hajtott be, a kapuőrseg pedig tetszőleges áron előre felvásárolta a városba szállított gabonát. A főparancsnokok utasítást adtak e tevékenységek leállítására.²²

A város haszonvételeit jelentősen csökkentette a katonaság borkimérése és a katonai mészárosok jelenléte. Utóbbiak működését a főparancsnok a város kérésére a kijelölt mészárszékekre korlátozta.²³

A haszonvételek terén további ütközőpontot jelentett a legelőhasználat. A magisztrátus nehezményezte, hogy a közkatonák és a markotányosok állataikat a városi legelőn tartják, pedig a városnak abból kell a téli szénaporciót teljesíteni és saját állatait tartani. Bár a főparancsnok a katonák számára külön legelők kijelölésével igyekezett orvosolni a problémát, a Rákóczi-szabadságharc éveiben előállt szükséghelyzetben a kontroll megszűnt, a város és a szék területén bárki elszállíthatta a szénát, amely a város panasza szerint több ezer fuvar is kitett volna. Az 1703 óta elszennvedett, megterítetlen károk közé tartozott a környék marhaállományának felélése is.²⁴

A magisztrátus aggodalmára adott okot az is, hogy a katonaság a város környéki erdők (Junger Wald, bongardi, sellenberki, nagydisznódi erdő) faállományát tüzelésre használta, annak ellenére, hogy azok eredetileg a város épületeinek javítására, illetve a béke beálltával a környék újjáépítésére voltak fenntartva. A városvezetés tűzifa beszerzésére más településeket – a közeli Kakasfálvát és Fenyőfálvát, valamint a távolabbi Nagycsúrt – ajánlott. Úgy vélte, hogy az elpusztított erdőségek miatt Szebenzék egyedül nem alkalmas a császári szolgálathoz szükséges fakészlet raktározására, ezért a jövőben az egész országnak kell azt összeadnia. A főparancsnok egyetértett e felvetéssel.²⁵ Az erdőhasználat mellett panaszra adott okot a város falain kívüli kertek és majorságok feldúlása és a környék tavainak lehalászása a katonaság által.²⁶

Nagy terhet mértek a város lakosságára a főparancsnoknak, illetve a katonaságnak teljesítendő különféle természetbeni juttatások és szolgáltatások is. Bár a Gubernium rendelkezett arról, hogy e szolgáltatásokat (*serviz*) és a beszállítást az Országos Főbiztosság évi 6000 rajnai forintban számítsa be, a Rákóczi-szabadságharc alatt e rendszer több évig megakadt. A három évre visszamenőleg megtérítendő szolgáltatások közé tartozott levélhordó vagy egyéb szolgálatot teljesítő lovasok és darabontok kiállítás, gyertya, tűzifa és széna biztosítása, őrszobák és egyéb katonai létesítmények építése és javítása, munkások küldése császári szolgálatra (raktárba, sütődébe), előfogó (*forspont*) biztosítása, raktári gabona őrlése. A város arra is felhívta a figyelmet, hogy a nagyszámú gyalogság és a több esetben Nagyszebenben állomásozó lovasság mellett az ott tartózkodó főparancsnokság (*hohe Generalität*), vezérkar (*General Staab*), főhadbiztosság (*Kay(serliche) Krigs Commissariat*), tüzérség (*Haus und Veld Artolerie*) és élelmezési hivatal (*Proviandt Amt*) tisztjeinek ellátása is a várost terheli.²⁷ A katonaság élelmezése szükséghelyzetben a szász világi és egyházi elit tartalékainak felhasználásával valósult meg: 1705 áprilisában a királybíró 400 köből búzáját vették el, a Nagyszebenben tartózkodó szász papoktól pedig 2000 köblöt hajtottak be erőszakkal.²⁸

Mindemellett a városi patríciusok és a Rákóczi-szabadságharc alatt Nagyszebenben tartózkodó főnemesség hadikölcsönök juttatása által is kivette részét a hadellátásból. A Gubernium 1703 őszén például 7600 rajnai forint kölcsönt vett fel huszonhét nagyszeben polgártól hadellátási célra.²⁹ Rabutin főparancsnok 1704-ben pénzhány miatt a Guberniumot, a Nagyszebenben tartózkodó rendeket és a város vezetőit, valamint a hadsereg főtisztjeit későbbi térítés ellenében ezüsttárgyaik beszolgáltatására szólította fel, amelyet pénzverésre kívánt fordítani. A befutott összegből a segítség megérkezéséig sikerült fenntartania a császári sereget.³⁰

nehmen, ja vor ihnen fast kein Burger auff dem Marck zu etwas kommen kan, siehet man täglich.” – Es geschehen Eingriffe in die Civil-Jurisdiction [1708], RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1708/4. fol. 55–56.

21 Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10. Uo.

22 Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo.

23 Es geschehen Eingriffe in die Civil-Jurisdiction [1708] uo.

24 Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Remonstration, 1708. október 16. RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1708/4. fol. 41–45.

25 Nagyszeben posztulátuma, 1690. november 1. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo.

26 Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Nagyszeben posztulátuma (Rabutin) főparancsnoknak, 1706. május 14., RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1706/10. fol. 3–4.

27 Remonstration [...] 1708. október 16. RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1708/4. fol. 41–45.

28 Wesselényi napló I. 394–397.

29 RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1703/19.

30 *J. L. Bussy de Rabutin*: Emlékiratok a magyarországi háborúkról. Ford. Szávai Nándor. In: Rákóczi tükkör: naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról I–II. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket, bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2004. I. 262–295., 272.

A folyamodványok tükrözik a főparancsnok és a magisztrátus hatásköri összeütközéseit is.³¹ A főparancsnok befolyását jelzi a város kulcsainak birtokbavétele. A balázsfalvi szerződésnek (1687) megfelelően a város kapuinak kulcsa kezdetben a tanácsnál maradt, de a kapu zárása és nyitása a császári parancsnok akarata szerint történt.³² 1690-ben azonban a nagyszebeni főparancsnok magához vette a kulcsokat, és a város kérése ellenére, a katonai helyzetre hivatkozva nem adta vissza azokat.³³ A magisztrátus, ugyancsak a balázsfalvi szerződésre hivatkozva, ismételtén kérte a városi tisztviselőket, továbbá a városi allódiások kvártélymentességét, valamint azt, hogy a kvártélyok kiosztása saját jogkörében maradjon. E jogkört sértette többek között az az 1708. évi főparancsnoki rendelkezés, amely szerint a városi kvártélymester esetleges részrehajlása esetén a főparancsnok vagy távollétében a parancsnok illetékes ebben az ügyben. Ugyancsak a magisztrátus hatáskörének megsértését jelentette a piacbíró rendreutasítása a főparancsnok által.³⁴

A hatásköri összeütközések közé tartozott a városi joghatóság megsértése is. 1708 júliusában a magisztrátus felhozta, hogy az őrség fogságba vet, szidalmaz és bántalmaz különféle polgárokat,³⁵ akiket ártatlanságuk dacára csak kenőpénz (*discretio*) ellenében küld tovább feletteséhez. Kérte, hogy amennyiben egy polgár valamilyen kihágást követne el, még súlyos esetben is a magisztrátus elé vigyék, amely majd intézkedik letartóztatásáról és megbüntetéséről. Ha pedig a körülmények úgy követelnék meg, hogy az őrségnek kell letartóztatnia a polgárt, akkor is rögtön adják át saját bíróságának. A főparancsnok elfogadta a kérést, egyúttal kérte a magisztrátust, hogy biztosítsa a hozzá vitt ügyek kivizsgálását, továbbá felhozta, hogy bizonyos esetek több hatóságot is érintenek.³⁶

A háború miatti kényszerű együttélés során a polgárságnak a katonaság kihágásait is el kellett tűrnie.³⁷ A magisztrátus 1696-ban a Lapaczek ezred alezredesére, Cajetano de Aragonára panaszkodott hatalmaskodása, a városi joghatóságba történő beavatkozása miatt, amellyel megvédi a kihágást elkövető katonáit. A város által felhozott esetek különféle szóbeli és tettleges bántalmazásokról, továbbá a katonák által okozott károkról tudósítanak: erőszakoskodás a piacon, polgárok, polgárásszonyok és -lányok megverése, lövöldözés, háztetők szétlövése, ablakok betörése, a polgárok szidalmazása különféle becsületsértő kifejezésekkel (*Speck Türken, Rebellen* stb.).³⁸ 1707 áprilisában Andreas Teutsch polgármester arra panaszkodott, hogy a lovasság betört a magyar főurakhoz, a tanácsosokhoz és a polgárokhoz, erőszakkal elvette szénájukat és megfenyegette őket, a kihágásokért azonban nem kapott büntetést, hanem szabadon prédálhatott.³⁹ Az összetűzések akár halálessel is járhattak. Wesselényi István 1705 áprilisában a lovasság és a gyalogság közötti véres konfliktusról számolt be, amelynek százok is áldozatul estek.⁴⁰ Egy 1711. évi per arról tanúskodik, hogy egy muskétás lelőtt egy nagyszebeni lakost.⁴¹

A vizsgált kérdéskörre vonatkozó kiemelt források alapján körvonalazódik, hogy a 17. század végétől kezdve a nagyszebeni polgárság életében beálló változások párhuzamba állíthatók a helyőrséget befogadó kora újkori városokban nyomon követhető tendenciákkal. A beszállásból és az eltérő mentalitásból eredő általános nehézségek hasonlóképpen jelentkeztek Nagyszebenben, mint a Magyar Királyság szabad királyi városaiban – ahol a beszállás a 17. század utolsó harmadától általánossá vált, és az előzőeknél jóval nagyobb terhet jelentett.⁴² Emellett zavaró tényező volt a polgárság számára a katonaság, illetve a hozzá kapcsolódó elemek kereskedelmi és kézműves tevékenysége.⁴³ A katonai jelenlét több ponton korlátozta a városi önkormányzatot, ami nyomon követhető a vásárookra gyakorolt befolyásban, a kisebb városi haszonvételek visszaszorításában, a városi tisztviselők kvártélymentességének megsértésében, a kvártély kiosztásába történő beavatkozásban, továbbá esetenként a városi törvényszék mellőzésé-

31 Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo.

32 *Duldner, J.*: Die Jahre 1687–1691 i. m. 197–200.

33 Nagyszeben posztulátuma, 1690. november 1. Uo.

34 Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo.

35 „mit Toback, Rauch, schimpfflichen Worten etc. übel tractieret” – Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo.

36 Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo. Vö. Es geschehen Eingriffe in die Civil-Jurisdiction [1708] uo. Eszerint az öröknek fizetendő összeg egy rajnai tallért tett ki. A polgárok kihágását az őrség helyett a „Nachbarhann”-nak vagy közvetlenül a fölöttesnek kell jelenteni, akik a letartóztatásról és a büntetésről intézkednek. Ha a körülmények miatt az őrség fogja el a polgárt, akkor a tanácsházára vagy a városi eljárásához kell vinni.

37 Nagyszeben posztulátuma, 1690. november 1. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1691. december 31. Uo.; Nagyszeben posztulátuma, 1708. július 10., 13. Uo.

38 A nagyszebeni magisztrátus panasza a helyőrség ellen, 1696. július 31., Nagyszeben. RNL SzmIlg, Col. med. U. VI. Nr. 2000.

39 Andreas Teutsch Ismeretlennek, 1707. április 28., Nagyszeben. RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1707/1. fol. 14–15.

40 Wesselényi napló I. 409.

41 RNL SzmIlg, Mag. Acte admin. 1711/38. Hasonló nagyszebeni halálesetekre l. *Göllner, C.*: Die ersten Jahrzehnte i. m. 241–242.

42 *H. Németh I.*: Várospolitika i. m. I. 420–438.; *Uő.*: A beszállásrendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009: 2. sz.) 281–320.

43 Győr példája: *Geccsényi L.*: Az erődvár i. m. 150.; Kassa: *H. Németh I.*: Várospolitika i. m. I. 317–318.

ben.⁴⁴ A város az adóterheken felül különféle szolgálatokra és természetbeni juttatásokra, esetenként hadikölcsön nyújtására kényszerült.

A továbbiakban e jelenségek mélyebb feltárásával, valamint számadatokkal történő alátámasztásával – például a helyőrség számának változása vagy a város anyagi hozzájárulásának mértéke⁴⁵ – reményeink szerint a helyi jellegzetességek nyomon követése is lehetséges lesz. Mindemellett a felhasznált források egyoldalú, panaszos jellege miatt a hitelesebb kép megalkotásához más forrástípusok – köztük a korszak erdélyi (szász városi) elbeszélő forrásainak – segítségül hívása is szükségessé válik.

Military and Citizenry in Sibiu at the Beginning of the Habsburg Rule. A Schema

Keywords: *Transylvanian Saxons, Great Turkish War, Rákóczi's Insurrection, Commanding General, Quartering*

At the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, the capital city of Transylvanian Saxons, Sibiu/Hermannstadt/Nagyszeben, came through a notable change of function. Under the Great Turkish War and Rákóczi's Insurrection the city became a military-administrative center of the Transylvanian government of the Habsburgs and had to accommodate numerous soldiers. On the example of selected sources, the study shows the changes this situation brought into the life of the citizens and the city's autonomy.

⁴⁴ A hatásköri összeütközésekre l. *H. Németh I.*: Várospolitikai i. m. I. 303–334.

⁴⁵ A szász városok termény- és pénzdójjára, valamint a kötelező ajándékokra (*discretio*) a 17–18. század fordulóján l. *Teutsch, G. D.*: Geschichte i. m. 289–291.; *Philippi, M.*: Die Zeit des Übergangs i. m. 228–229.; *Göllner, C.*: Die ersten Jahrzehnte i. m. 241.